

СЕМАНТЫЗАЦЫЯ ЯК КРЫНІЦА КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫХ ВЕДАЎ

Прыхільнікі аспектавага падыходу да структурнага апісання семантыкі слова вылучаюць розныя бакі яе асэнсавання: сігніфікатыўны, дэнататыўны, канатацыйны, эмацыянальны, сінтагматычны, культурна-гістарычны, лінгвакультуразнаўчы і інш. Этнаграфічны кампанент разглядаецца ў межах канатацыі, аднак яго спецыфіка выяўляецца ў тым, што, у адрозненне ад класічнага канатацыйнага мікракампанента з яго выяўленымі адносінамі моўцы ў форме эмоцыі або ацэнкі да прадмета намінацыі, ён характарызуе не сам дэнатат, а сацыяльна-культурныя, нацыянальна адметныя ўмовы ўзнікнення наймення. У працах мовазнаўцаў яго сутнасць абазначаецца рознымі тэрмінамі: геаграфічная або рэгіянальная канатацыя, стратыфікацыйна маркіраваны тып «індыкатарнай» канатацыі, канатацыя дыялектнасці.

З трох фундаментальных працэсаў, якія арганізуюць маўленчую дзейнасць чалавека, – намінацыі, прэдыкацыі і ацэнкі, этнаграфічны

кампанент найбольш цесна пераплятаецца з намінацый (хоць і ацэнка часам выяўляе пэўныя кагнітыўныя асаблівасці мыслення народа). Тлумачальныя і перакладныя слоўнікі, маючы за мэту задачу поўнага апісання сэнсавай структуры моўных адзінак, не могуць з дапамогай толькі традыцыйнага і самага тыповага спосабу раскрыцця семантыкі слова – праз паняцце – адкрыць чытачу культуралагічныя веды. На гэтай падставе можна сцвярджаць, што семантычны змест, які выяўляе культурна-этнаграфічную пазначанасць, у лексікалагічным апісанні бывае пададзены фрагментава або ўвогуле адсутнічае. Ён часцей зводзіцца да ўказання на тэрытарыяльнае бытаванне або лакальнае асэнсаванне семантыкі. Нацыянальна-культурная ж своеасаблівасць моўных адзінак выяўляецца ў тым, што інвентар пэўных паняццяў, што называюць з’явы, прыродныя катаклізмы, аб’екты, якасці, падзеі, фізічныя дзеянні, знакі колераабзначэння і інш., надзелены этнічнай своеасаблівасцю, характарызуецца ментальна-доследнай абумоўленасцю жыццёвай практыкі носьбіта мовы, пазначаны вехамі таго гістарычнага і культурнага шляху, які пройдзены ім як асобай пэўнай этнічнай супольнасці са сваім індывідуальным лёсам. Пацвярджаннем таму – заўвага В. Гумбальта, які адзначаў, што «мова, якой бы формы яна ні прымала, заўсёды ёсць духоўнае ўвасабленне індывідуальнага жыцця нацыі» [1, с.72].

Адметнасць вылучэння семантычнага кампанента менавіта этнічнай абумоўленасці можна акрэсліць з наступнага.

Па-першае, пры этымалагічным разглядзе этнаграфічных намінацый выключаецца антыгістарычнасць і адвольнасць навуковых вытлумачэнняў, таму што ўтваральная база вызначаецца дакладна і касуецца неабходнасць рэканструкцыі і ўзнаўлення таго значэння, што гістарычна папярэднічала аб’екту даследавання, якая звычайна выступае як абавязковая ў выпадку выяўлення неадназначнай сувязі значэння з пазамоўнай рэаліяй. Як вынік – на першым плане не сам назіральнік і не яго суб’ектыўнае меркаванне, якое пры этымалагічных пошуках часта выступае як спрэчнае, дапушчальнае, непрымальнае, альтэрнатыўнае, часам ненавуковае і да т. п.

Па-другое, гэты кампанент значэння не можа быць вылучаны метадам семантычных паралеляў, таму што ў мове адсутнічае прэцэдэнт аналагічнага развіцця семантыкі з-за ўнікальнасці назвы. Немалаважна і тое, што этнаграфічны кампанент спрыяе паглыбленню сацыяльнага аспекту этымалагічных даследаванняў, таму

што ён выяўляе сувязь і абумоўленасць паходжання слова і гісторыі соцыуму, яго матэрыяльнай, духоўнай і этнічнай культуры.

Калі звярнуцца да тыпалогіі значэнняў слова, то ў рубрыкацыі традыцыйных бінарных апазіцый (шырокае/вузкае, агульнае/спецыяльнае, прамое/пераноснае, лагічнае/экспрэсіўнае, эмацыянальна нейтральнае/эмацыянальна афарбаванае, свабоднае/фразеалагічна звязанае) не знаходзім гэтага кампанента значэння з-за адсутнасці ў яго, з аднаго боку, статусу сталага складніка семантыкі для пераважнай большасці слоў, а таксама з-за няпростай задачы яго вылучэння і адмежавання ўнутры агульнага экспрэсіўна-сэнсавага комплексу. Заканамерна, што месца гэтага тыпу значэння – у абсягу канатацый, якія выклікаюць заўсёдную цікавасць семасіёлагаў і этналінгвістаў як з’ява адметная і культуралагічна важкая.

«Мова захоўвае ў нас нешта, што можна было б назваць інтэлектуальна-духоўнымі генамі, якія пераходзяць ад пакалення да пакалення», – сцвярджае У. В. Колесаў [2, с. 137]. Інтэлектуальныя гены абумоўліваюць тую пазачасавую моўную рэальнасць, што сэнсавая структура слова, якая ўключае ўніверсальныя семантычныя элементы гістарычна адметнай падзейнай або прадметнай сітуацыі, са сталай пераемнасцю замацоўваецца ў свядомасці носьбітаў мовы не толькі псіхалагічна (мнеманічна), але і лексічна на працягу пэўнага часу існавання канкрэтнага моўнага калектыву, тым самым дэманструючы здольнасць чалавека да сінтэзаванага абагульненага сучаснага ўсведамлення досведу мінулых пакаленняў праз іх лексікон. Ён перадаецца ад старэйшага пакалення да маладзейшага, захоўвае нацыянальна-спецыфічныя характарыстыкі семантычнай прасторы слоўніка роднай мовы і праз такое пасрэдніцтва дазваляе адчуваць сябе часцінкай свайго этнасу. Дарэчы згадаць максіму Сенекі: наш розум павінен захоўваць у сабе многія каштоўнасці, многія веды – досвед ранейшых стагоддзяў.

Пры засваенні семантычнага зместу не гамагенных, а іншамоўных слоў, пранікненне ў сутнасць суадносін жывога значэння са спрадвечнымі кодамі культуры і гісторыі, аб’ектыўна вядомымі моўцу – носьбіту гэтай мовы – і невядомымі іншамоўнаму чалавеку, выклікае цікавасць, але і пэўныя цяжкасці. Можна зазначыць, што адметнасць семантычнай структуры мовы, а таксама ацэнкавых арыенціраў і аксіялагічных узораў, якія склаліся ў культурнай традыцыі пэўнага народа, таксама абавязана на лексічнае выяўленне – праз значэнне слова. На шляху дачынення да глабальнага агульначала-

вечага досведу «праяўляецца прыватны нацыянальны лінгвістычны досвед, які з прычыны канкрэтных умоў узнікнення і развіцця можа пэўным чынам пашырацца ў некаторых сваіх частках і ў выніку гэтага мець розны аб'ём у розных мовах» [3, с. 326]. Так, культурна-нацыянальны досвед французца без цяжкасці раскрывае сэнс паняцця «*тры слаўныя дні*» – 28, 29 і 30 ліпеня, дні Ліпеньскай рэвалюцыі 1830 года, якая паклала канец панаванню манархіі Бурбонаў. Для славяніна гэта французская слоўная формула ў большасці сітуацый застаецца ў абсягу звестак, якія патрабуюць расшыфравання.

У беларускамоўнага чалавека пры ўспрыманні, напрыклад, англамоўнай назвы «*Азёрная школа*» не ўзнікае навукова адэкватнай асацыяцыі з яго этымалагічным прататыпам з той прычыны, што беларус не валодае гістарычна-этымалагічнай базай, даступнай жыхару Альбіёна. Прадстаўнікі Азёрнай школы, або «лейкісты» (ад англ. *lake* – возера), атрымалі сваю назву ад групыкі англійскіх паэтаў-рамантыкаў канца XVIII – пачатку XIX ст., якія жылі ў так званым «азёрным краі» на поўначы Англіі.

Ілжэдзмітрый II у гісторыі Расійскай дзяржавы вядомы як «*Тушынскі злодзей*», матывацыя расіяніну зразумела, калі ўлічыць гістарычную акалічнасць – у Тушыне стаяў лагер самазванца.

Слова *архаравец*, рускамоўнага паходжання, утворана ад уласнага імя Н. П. Архарова, обер-паліцмайстара і губернатара ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Цікавы той факт, што ў працэсе развіцця назвы вызначальную ролю адыграла не этнасема, а сема экстэнсіянала. Сучаснае значэнне слова «падманшчык, буян, свавольнік, прайдзісвет» узнікла ў выніку супрацьлеглага пераасэнсавання асацыяцыйнага паняцця «паліцэйскі як ахоўнік парадку» → «правапарушальнік», якое і паслужыла падставай адмоўнай канатацыі. Гэта рэдкі выпадак энантыясеміі.

Пры другаснай намінацыі і магчымасці дваістай семантычнай суаднесенасці прыярытэт заўсёды за першасным значэннем. Так, пры зададзенасці паняцця «*Арлеанская дзева*» ўзнікае асацыяцыя з гераіняй Стогадовай вайны Францыі і Англіі Жаннай д'Арк, а не аднайменнай назвай драмы Ф. Шылера.

Не толькі паняцці, але і словы выступаюць значнымі для вывучэння культуры і гісторыі народа. Менавіта лінгвістычны вопыт асэнсавання слова *бактрыян* (двухгорбавы вярблюд) для жыхароў Бактрыі (> Бактрыяна) абумоўлены жыццёвымі акалічнасцямі іх

бытавання, ён дазваляе атаясамліваць гэты гукавы комплекс з вядомай ім першаснай матывавальнай асновай. Натуральна, сувязь «назва» < «тэрыторыя» сукрыта для семантызацыі носьбітам якой-небудзь іншай мовы, тэрытарыяльна аддаленай ад Бактрыі.

Для славянскамоўнага чытача нязвыкла гучыць фраза «*Жыццёвыя прыпасы персаў складаліся з шасці як і некалькіх л і с т о ў х л е б а*», якую мы сустракаем у рамане Джэймса Морыера «Прыгоды Хаджы Бабы з Ісфагана». *Ліст* са значэннем «адна штука печанага хлеба» (бел. *буханка/баханка*) невядомы беларускай мове, бо ў гісторыі славянскага пякарства хлеб ніколі не выпякаўся такім тонкім пластом, што меў выгляд ліста, як гэта звычайна практыкавалася ў народаў Усходу.

Расшыфроўка сэнсу назвы ўкраінскай вуліцы *Хрецацік*, дзякуючы традыцыйнай пераемнасці ў свядомасці пакаленняў, дазваляе звязаць яе і канкрэтную гістарычную падзею. Некалі ў старажытнасці свяшчэнная для Кіева вуліца Храпчацік атрымала такую назву таму, што была закладзена ўздоўж ручая, у якім хрысціліся сыны князя Уладзіміра.

Беларуская лексіка таксама мае гістарычную матывавальную базу. Некаторыя найменні мясцін складаюць нават сакральны комплекс. Да прыкладу, слова *валатоўка* аднаўляецца праз зварот да звестак этнакультурнага характару. *Валатоўка* < волат, паводле народных уяўленняў, – курган, у якім пахаваныя легендарныя волаты-асілки. Такая матывацыя не суадносіцца з фонавымі ведамі аб гэтай рэаліі іншаславянскамоўнага чалавека.

З цягам часу этнаграфічны кампанент «цъмянее», ствараюцца ўмовы для сцірання яго лакальнай прымацаванасці. Тут дарэчы прыгадаць словы, якія ў сучасным семантычным прачытанні страцілі сінхранічную сувязь з этымонам. *Сібарыт* – жыхар старажытнагрэчаскай калоніі Сібарыс у Паўднёвай Італіі, які праславіўся памкненнем да багацця і раскошы; *маўзалеі* – грабніца карыйскага цара Маўзола ў горадзе Галікарнасе; *артэзіянскі* (калодзеж) паводле назвы Артуа (< Артэзія), дзе капалі такія калодзежы. Відавочна, што сувязь з імёнамі ўласнымі разарвалася і значэнні змяніліся, пашырыліся, адсунуўшы ў аналы гісторыі першавобразныя: *сібарыт* – амаатар багацця і раскошы не толькі ў Сібарысе, але і ў іншых краінах; *маўзалеі* – цяпер манументальная надмагільная пабудова над грабніцай увагуле; *артэзіянскі* – калодзеж не толькі ў

Артуа, але і ў іншых мясцовасцях, і па-за Італіяй. Адбылася часавая дэактуалізацыя гэтага кампанента без разбурэння намінацыйнай функцыі слова (семемы).

Этымалагічныя росшукі дазваляюць пашырыць шэраг слоў, якія страцілі семантычную прымацаванасць да матывавальнага слова – лакальнага этнаграфізму, у выніку чаго набылі больш шырокае значэнне: *лаканизм* (старажытная Лаконія), *фларыдын* (востраў Фларыда), *сальфатары* (вулкан Сальфатар), *партландцэмент* (востраў Портланд), *альпеншток* (горы Альпы), *Ватыкан* (холм на правым беразе Тыбра), *Бедлам* (*Bedlam* – псіхіятрычная бальніца ў Лондане), *адэкалон* (горад Кёльн), *кракавяк* (горад Кракаў), *фазан* – фазійская птушка (< *Phasis* – рака на Каўказе, цяперашняя яе назва Рыён).

Этнаграфічны кампанент семантыкі можа быць актуалізаваны канкрэтнай падзеяй: *лудыты* (разбурэнне вязальнага станка Лудам), *адысея* (падарожжа Адысея), *алімпіяда* (спартыўныя гульні ў Алімпіі), *цалавальнікі* (цалаванне крыжа пры заступленні на пасадку ў Расіі канца XV–XVIII ст.), а таксама характарыстычнай уласцівасцю: *арабескі* («складаныя, адмысловыя», першасна – такія, як кампанент арабскага арнаменту), *санкюлоты* («апанутыя ў доўгія штаны»), *сіфіліс* («хворы», пры першым упамінанні – дзейная асоба паэмы італьянскага лекара Фракастары, якая мела такое імя), *банатка* («якасная», такая, якую вырошчвалі ў Банаце (вобласць у Румыніі), *вандалы* («жорсткія», як воіны старажытнагерманскага племені), *вулкан* («агнявь», як бог агню і кавальскай справы Вулкан), *цыцэр* («малы = 4,5 мм», памерам такі, якім былі надрукаваныя «Лісты Цыцэрона»).

Варта зазначыць, што семантычны аналіз слова як знакавай структуры не ва ўсіх выпадках удаецца зрабіць з дакладнасцю дастатковай ступені, гэта асабліва тычыцца намінацый асабовых імёнаў. Змест імёнаў уласных, у адрозненне ад імёнаў агульных, не выяўляе абагульненага адлюстравання рэчаіснасці, ён звязаны з канкрэтнай асобай і ў выніку гэтага адпавядае асобным канкрэтным элементам намінацыйнай сітуацыі, якія хутчэй, чым абагульненныя, знікаюць і адыходзяць у сферу забытай моўнай разумовай рэальнасці. Менавіта на забытай жыццёвай сітуацыі, звязанай з якойсьці рэальнай асобай, пабудаваны многія ўстойлівыя выразы: *выскачыў, як Піліп з канпель; усяго нажывеш і Кузьму бацькам назавеш; зарабіў, як Заблоцкі на мыле.*

Рэтраспекцыйны аналіз не дазваляе сучасным этымолагам з бяспрэчнай доляй верагоднасці расшыфраваць, напрыклад, асобу французанкі Катарыны, з імем якой звязаны выраз *coiffer sainte Catherine* (літаральна «упрыгожваць галаву святой Катарыны»), або асобу цяпер невядомага Мартэна (Мартына) > франц. *Martin* – назва дзіцячай цацкі «мішка», або кагосьці Бена (Біг-Бен, англ. *Big Ben*), які, відавочна, меў дачыненне да цяперашняй назвы звона на гадзінніку вежы *Clock Tower* у Лондане.

Аналіз этнасем каштоўны тым, што дае цікавы матэрыял для вывучэння адметнасці лексікону пэўнага соцыуму ў каардынатах «прастора – час» макрасвету, а ў дыдактычным плане спрыяе выхаванню лінгвістычна высокакваліфікаванай двухмоўнай асобы, прасякнутае духам светаразумення не толькі роднай лінгвакультурнай супольнасці, але і чужой. Лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі, якія непазбежна звяртаюцца да культурных феноменаў пры тлумачэнні этнасем, выступаюць як своеасаблівыя энцыклапедыі, якія знаёмяць карыстальнікаў з гісторыяй і культурай пэўнага народа і забяспечваюць пераемнасць і ўстойлівасць этнічнага менталітэту.

Літаратура

1. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
2. Колесов, В. В. Тезисы о русской ментальности / В. В. Колесов // Жизнь происходит от слова. – СПб. : Златоуст, 1999. – 368 с.
3. Степанов, Г. В. Национальный язык / Г. В. Степанов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.